

WERKEN EN DE DOODSDRIFT

Over literatuur en kinderen met gedragsproblemen

Jeroen Donckers

De Sassepoort
Bevelandstraat, 22-24, B-9000 Gent
Tel.: ++/32/(0)9 233 36 58, Jeroen.Donckers@Ugent.be

Samenvatting: Met verwijzing naar het werk van Mannoni (1979) wordt beargumenteerd dat de clinicus vertrekkende van zijn ervaring, zijn theoretische taal continu moet herverspreken naar zijn moedertaal. Als voorbeeld hiervan gaat de auteur in op de manier waarop hij, in zijn opvoedkundig en therapeutisch werk met kinderen met gedragsproblemen, de freudianaanse notie van de doodsdrijf en de lacaniaanse categorie van het reële herversprekt. Beargumenteerd wordt dat beide theoretische opvattingen betrekking hebben op iets wat er niet is en dat toch werkzaam is. Vraag is wat er dient te gebeuren wanneer men hiermee in de praktijk geconfronteerd wordt. Het antwoord hierop luidt dat men het subject dient in te schrijven in de seksuele verhouding via de act van het schrijven. Deze leidraad wordt geïllustreerd aan de hand van het klinisch werk met kinderen die lijden onder een psychisch "mutistisch" moeder en wordt beargumenteerd doorheen een lectuur van het werk van Fernando Pessoa.

Sleutelwoorden: Gedragsproblemen, Fernando Pessoa, Literatuur, Theorie, Fictie, Doodsdrijf, Reële, Schrijven.

Ontvangen: 26 augustus 2003; **Aanvaard:** 11 September 2003.

*Er zijn zo vele dingen die, zonder bestaan,
Bestaan, die tergend traag bestaan
En tergend traag de onze zijn, de onze en onszelf..
Boven de ziel de nutteloze wiekslag
Van wat niet was, ook niet kon zijn, en alles is.
Geef mij nog wat wijn, want het leven is niets
(Pessoa, 2001: 67)*

Vooraleer ik aan dit schrijven begon, wist ik niet wat het mij zou zeggen, of daar plots dat gevoel zou zijn mij iets eigen te hebben gemaakt. Het begon bij het werk met kinderen die men gedrags- en emotioneel gestoord noemt, het aanvoelen van een band tussen het reële en het symbolische, een intieme band die het genot van het creëren weet op te wekken maar die ook pijn kan doen, een pijn waartegen geen the-

rapeutisch zalven helpt en die moet uitgeleefd worden, misschien zelfs een leven lang; al kan ik mij best houden bij het korte dat ik ken en laat ik het lange maar aan een ander. Het begon bij het werken, en dus bij het schrijven.

Welke taal vraagt het werk? Alle concepten, zoals het reële, het imaginaire en het symbolische krijgen als theoretische ankerpunten slechts zin wanneer ze in verhaal worden gebracht. Als theoretische houvasten vertellen ze het meest wanneer ze hervertaald worden, wanneer ze hun fictief karakter opnieuw doorlaten. Maud Mannoni verwoordt het in *La théorie comme fiction*, één van haar meest krachtige boeken, als zou de psychoanalyticus tweetalig moeten zijn. Het volstaat niet dat hij zich familiariseert met de taal van de theorie, op basis van zijn persoonlijke ervaring moet hij die terug doen aanknopen bij zijn moedertaal. Zoniet dreigt hij de theorie enkel te hanteren als een manier om zich op veilige afstand te houden van het dagdagelijkse woordgebruik (Mannoni, 1979: 69).

Het is de bedoeling van dit artikel het reële te laten resoneren met een ander concept van formaat, met name de doodsdrijf. Theoretisch is het correct te stellen dat Lacan met het reële voor een hervertaling heeft gezorgd van Freuds splijtende stelling van het bestaan van een doodsdrijf als pendant van de lust tot leven, ze proberen beiden iets ongrijpbaars te vatten in een concept, en voor zowel de doodsdrijf als het reële geldt dat de ongrijpbaarheid opnieuw opduikt wanneer men klaarheid wil brengen in die concepten. Het lijkt alsof er alleen maar theoretische synoniemen voor te verzinnen zijn. Dit is nochtans niet het geval voor het symbolische of het imaginaire, die men bijvoorbeeld snel met "de taal" en "de fantasie" tot leven kan brengen. Niet zo voor het reële of de doodsdrijf, de moedertaal heeft het daar veel moeilijker. Niet toevallig geldt dit trouwens ook voor het concept "forclusie", het gaat telkens om het theoretiseren van wat ik een werkzame afwezigheid noem, iets dat er niet is en toch werkzaam is.

Laat mij mijn traject of mijn vraag wat concretiseren: Wat te doen wanneer men geconfronteerd wordt met iets dat er niet is en dat toch werkzaam is? Het antwoord dat zich aan het vormen is, luidt eenvoudig: wanneer men met het reële of de doodsdrijf wordt geconfronteerd, moet men werken. De enige moeilijkheid is nu nog te weten te komen wat voor werk dat dan moet zijn. Niet de "bezigheid", want dat is eerder een dagdagelijkse vertaling van het imaginaire, noch het werken om den brode, hoewel ook dat niet min is. Het enige antwoord dat ik wel kan geven, valt misschien te betreuren omwille van zijn algemeenheid, maar

het is het enige dat ik kan geven: het moet gaan om een werk dat iemand inschrijft, en meerbepaald een werk dat iemand inschrijft in de seksuele verhouding. En ik hou daarbij in eerste instantie nadrukkelijk vast aan de idee van het "inschrijven". Een eerste associatief argument daarvoor is dat daarmee een resonerend antwoord wordt gegeven op de idee van het onbewuste als datgene wat niet ophoudt met zich te schrijven. Dat wat aandringt, de voet tussen de deur blijft steken, ongedurig maakt, ambetant, rusteloos, wat tegen de muur van de sociale leugen blijft aanleunen tot die gaat barsten en om woorden vraagt. Daar waar een werkzame afwezigheid zich laat gelden, moet er geschreven worden.

Dat brengt het tweede argument met zich mee en dat is er één dat ik als een intiem geloof in mij meedraag, namelijk dat alleen het schrijven de naam werken waardig is. Wie niet schrijft, die blijft ook niet. Voor alle duidelijkheid, het gaat hier niet om een zaak van intellectualisme of alfabetisering, elk subject kan schrijven, ongeacht zijn leeftijd of graad van scholing. En een werk dat schrijft, behoeft niet noodzakelijk pen en papier.

Deze vragen worden mij gesteld door het werk met kinderen die omwille van gedragsproblemen vergast worden uit het doodnormale onderwijs. Een aantal onder hen wil ik vandaag verdichten tot een fictief personage, dat ik om redenen die verderop duidelijk zullen worden, Fernando Pessoa zal noemen.

Ik leerde hem begin september kennen. Hoewel hij al jaren dag na dag op school verschijnt, laat hij zich daar niet inschrijven. Af en toe woont hij het gebeuren bij, als een onrustige, wantrouwige toeschouwer. Meestal dwaalt hij rond, schopt links en rechts tegen werkwillige schenen, wacht af, rekent, telt, chargeert en trekt zich terug in een onbereikbare stelling: het dak of de dakgoot, de steigers tegen het schoolgebouw in renovatie, de toppen van de bomen en als het moet verdwijnt hij door elke deur of poort naar een andere kant. Sleutels, sloten of grendels zijn slechts te verwaarlozen obstakels op zijn rechte lijn naar buiten. Wanneer ik hem leer kennen heeft hij het weer eens te bont gemaakt, of liever: heeft hij het een volwassene weer eens onmogelijk gemaakt zich te blijven verschansen achter de geliefkoosde rol van leerkracht, hij heeft weer eens een mens ontdaan van de bescherming van regels en afspraken en bij zijn al te blote nekvel te pakken. Die naakte mens reageert angstig, en dus furieus. Pessoa gaat in crisis, tiert en brult, schopt en bijt, krijst dat hij moet losgelaten worden en put daarbij uit een onuitputtelijk lijkende lichamelijke kracht. Ik leer hem

kennen wanneer hij mij wordt overgedragen, ik ga hangen, wegen, vasthouden, alles om hem niet te overmannen. Ik moet loslaten, hij katapulteert zich door de poort de straat op en brult op kousenvoeten, temidden van het voorbijsnellende verkeer, dat hij dood wil zijn, "ik wil dood zijn, blijf van mij, laat mij met rust". Ik laat hem niet met rust, blijf niet van hem, druk hem met zijn rug tegen mijn borst en begin te vertellen. Over een moeder die hem lang lang geleden heeft achtergelaten bij een vriendin, hij was nauwelijks enkele maanden oud. Zij had hem wel haar naam gegeven, maar niemand wist wie zijn vader was. Misschien dat er voor haar tussen de mannen op de boten in de haven wel één was die ze in haar hart de vader van haar kind noemde, maar niemand die hem kende. En dan verdween ze weer, om nooit meer terug te komen. Nu woonde hij bij een vrouw die hij stiefmoeder noemde. Zij onderhield hem, maar kon hem niet als haar kind inschrijven. Ook zij zat gevangen, tussen de liefde voor een kind en de eis van een echtgenoot die van hem niet weten wou. Pessoa liet zich langzaam op de grond zakken en viel in slaap. Ik had hem een verhaal verteld uit zijn boek, hijzelf kende brokstukken van dat boek maar had het nog nooit gelezen, het was hem ook nog nooit voorgelezen. Hij zou in de dagen die volgden, volledig stoppen met het zich tot bloedens toe openkerven en zou er ook nooit terug mee beginnen. Buiten zijn zinnen, uitzinnig zouden we hem nog slechts zelden meemaken, maar er bleef iets in hem tergend traag bestaan dat zich niet liet inschrijven. Er was iets dat bleef ontsnappen, dat bleef wachten, dat zich bleef terugtrekken, dat hem niet kon toelaten een zoon te zijn, nog minder een leerling in een school. Hier en daar was er iemand die hem af en toe nieuwsgierig kon maken, meestal een vrouw, maar al snel zou hij haar in de borsten bijten, zou hij haar vel openprutsen met zijn nagels om het bloed er te zien vanonder komen. Het leek alsof hij door iedereen wou verlaten worden, alsof hij het niet kon laten om iedereen zich uitgeput van hem te laten afwenden. Er was in hem een pure afwezigheid werkzaam, die zich alleen maar wist te vertalen in de letterlijke verlatenheid. Op welke manier zou ik hem kunnen laten afwezig zijn zonder dat hij daardoor letterlijk zou moeten verdwijnen. Door welk werk zou ik hem zijn afwezigheid op een "andere scène" kunnen laten afspelen? Zijn goesting om er niet te zijn zou zich moeten terugvinden in een andere goesting, die van te verdwijnen in een verhaal. Hij zal moeten werken, hij zal moeten schrijven.

Waarom ons dan niet wenden tot een extremist van een dergelijk schrijven, een fundamentalist van het woord, tot één van die auteurs die

het leven geheel en al tot schrijven heeft verheven, Fernando Pessoa, niet toevallig getogen in Lissabon waar de huizen tegen elkaar aanleunen in een eeuwige laatste poging niet te bezwijken, waar de dood zich inschrijft in het leven op de tonen van de fado. Een man die geschreven heeft als antwoord op de doodsdrift, als antwoord op het onvermogen te kiezen voor het leven, maar zich daarmee niet heeft kunnen inschrijven. Of toch? Bij hem is het schrijven verheven tot een pure en in zijn geval ook briljante zaak van esthetiek, het leven als pure waarneming. Ik maak graag gebruik van een aantal fragmenten uit zijn *boek der rusteloosheid* om iets van de idee van de doodsdrift die gevangen wordt in het schrijven, tot leven te brengen.¹

"Schrijven is beter dan wagen te leven, ook al is leven niet meer dan bananen kopen in de zon, zolang de zon schijnt en er bananen te koop zijn" (Pessoa, 1990: 38). Pessoa leefde weliswaar, maar raakte nooit van het gevoel verlost dat dit alles louter leugen was en onverdraaglijke schijn. "Schrijven is vergeten. De literatuur is de prettigste manier om het leven te ignoreren" (*ibid.*: 343). Overdag leefde hij het opvallende leven van een klerk of handelsattaché, verborgen achter de aanblik van normaliteit. Gecamoufleerd door dit automatisch opstellen en nalezen van kasboeken, vertoefde hij constant met zijn hoofd in de literatuur. Terwijl hij monotoon de tabellen controleerde, creëerde hij een literair universum tussen hem en de werkelijkheid. Het normaal zijn spelen, tot in de perfectie doen alsof, een verborgen waar leven achter een schijnbare aanwezigheid. Zelfs deze schrijver moet soms lachen dankzij het leven in de schijn, maar ook dan blijft iets aandringen. "Het was de kans om vrolijk te zijn. Maar iets bedrukte mij, een onbekend verlangen, een ongedefinieerde wens, niet eens vulgair. Wat me deed aarzelen was wellicht het gevoel levend te zijn. En toen ik me vanuit het hoge raam vooroverboog naar de straat, waarnaar ik keek zonder haar te zien, voelde ik me opeens een natte doek die men gebruikt om vuile dingen schoon te maken en in het raam legt om te drogen, maar die daarna opgerold op de vensterbank blijft liggen waarop hij langzaam vlekken maakt" (*Ibid.*: 139). Hij leed onder het volle besef dat er altijd

1. Spreken over "zijn" boek der rusteloosheid is in wezen een onwaarheid, gezien het geschreven is door *Bernardo Soares*, één van de talloze "heteroniemen" die Pessoa heeft gecreëerd. Geen pseudoniem – wat enkel een andere naam is voor dezelfde persoon – maar een heteroniem: een nieuw personage, een ander, geen camouflage over de eigen gedachten en ideeën, maar een persoon met een geheel eigen leven. In het vervolg van dit artikel gebruiken we fragmenten uit dit boek niettemin als sprekend over Pessoa, ten eerste omdat Bernardo Soares beschouwd wordt als het heteroniem dat het nauwst aanleunde bij Pessoa zelf, maar ook omdat we ons houden aan de subjectieve waarheid in al deze "veinzerij". Met dank trouwens aan de man die zelf stelde dat veinzen zichzelf ontdekken is (Pessoa, 1995: 39).

iets overschiet, dat men het nooit zal klaren met het spelen van de normaliteit en identificeerde zich ten volle met de natte vuile dweil waarmee men het leven opkuist, "[...] een leven dat als stof of vuil is blijven liggen op de oppervlakte van de onveranderlijkheid" (*Ibid.*: 112).

"Het is een roes van niets te zijn en de wil is een emmer die door een onverschillige beweging van de voet in het voorbijgaan wordt omgestoten op de stoep" (*Ibid.*: 124). Pessoa is een vreemde vogel omdat hij niet geschreven heeft *tegen* de doodsdrijf, eigenlijk kunnen we stellen dat hij een leven lang niets anders heeft gedaan dan die doodsdrijf beschrijven. "In feite," zegt hij zelf, "denk ik dat ik de eerste ben die de sinistere absurditeit van deze hopeloos zieke gewaarwording in woorden giet. En ik genees haar door haar op te schrijven. Er is geen troosteloosheid, mits ze waarlijk diep is en niet alleen puur gevoel maar ook verbonden met het verstand, waarvoor het ironische geneesmiddel haar te formuleren niet zou bestaan. Ook al zou de literatuur geen enkel ander nut hebben, dan nog zou ze, ofschoon voor weinigen, dit nut hebben" (*Ibid.*: 168). Schrijven slorpt bij Pessoa het leven op, op een bepaald moment gaat zijn biografie volledig samenvallen met zijn bibliografie – die, hoe indrukwekkend ook, bij zijn leven slechts zeer miniem een weg naar de drukpers heeft gevonden. En zoals nog andere genieën van het woord zal ook hij zichzelf, ondanks het houvast van het schrijven, uiteindelijk kapot maken, totaal vergiftigd door de alcohol vastberaden naar het laatste glas teveel grijpen. Hij heeft geschreven, maar heeft zich daarmee niet kunnen inschrijven. "Ja, schrijven is me verliezen, maar alle n verliezen zich, omdat alles verlies is. Ik evenwel verlies me zonder vreugde, niet zoals de rivier, die zich verliest in de monding waarvoor zij als een onbekende ontsprong, maar als het meer dat door de vloed op het strand werd gevormd en waarvan het verdampte water nooit meer terugkeert naar zee" (*Ibid.*: 153). Het is geen verlangen naar de dood, de doodswens is immers een ongemakkelijke uiting van de wil tot leven en die wensen staan Pessoa niet, hij wil enkel maar *niet bestaan*. "Ophouden, eindelijk ophouden te bestaan, maar overdrachtelijk voortleven, een bladzijde uit een boek worden..." (*Ibid.*: 69). Het is niet de verzuchting naar de verlossing van de dood, maar iets trekt hem terug, zuigt hem vast in de modder van de onveranderlijkheid. Dat lijkt me niet eens zo'n slechte dagdagelijkse omschrijving van de doodsdrijf: de modder van de onveranderlijkheid. Pessoa beschrijft die modder als geen ander, niet ontdaan van een zeker masochistisch narcisme. "Er zijn varkens die walgen van hun eigen drek, maar erin blijven zitten vanwege hetzelfde extreme gevoel waardoor iemand die

schrikt niet wegloopt voor een gevaar. Er zijn varkens van het noodlot, zoals ik, die niet weglopen voor de dagelijkse banaliteit juist vanwege de aantrekkingskracht van het eigen onvermogen. Ze lijken op vogels gegrepen door de gedachte aan een slang, op vliegen die boven bomen zweven zonder iets te zien, tot ze binnen het slijmerige bereik van de tong van een kameleon komen. Zo laat ik mijn bewuste onbewustheid langzaam wandelen op mijn boomstam van het normale. Zo laat ik mijn lot wandelen dat loopt, want ik loop niet, mijn tijd die doorgaat, want ik ga niet door. Niets behoedt me voor de eentonigheid, tenzij deze korte commentaren die ik dienaangaande maak. Ik vind het voldoende dat er ruiten zitten voor de tralies van mijn cel en op die ruiten schrijf ik in het stof van de noodzaak met grote letters mijn naam, de dagelijkse handtekening onder mijn contract met de dood. Met de dood? Nee, niet met de dood. Wie leeft als ik gaat niet dood: hij houdt op, verwelkt, ontvegeteert. Op de plek waar hij zich bevond is hij niet meer, in de straat waar hij liep ziet men hem niet meer, het huis waar hij woonde wordt bewoond door niet hem. Het is alles en dat noemen wij het niets; maar zelfs dit drama van de ontkenning kunnen wij niet met applaus opvoeren, want wij weten niet zeker of het niets is, wij vegeterenden van de waarheid en het leven, stof dat zowel binnen als buiten op de ramen zit, kleinkinderen van het noodlot en stiefzonen van God, die de Eeuwige duisternis huwde toen zij weduwe werd van de Chaos die ons heeft verwekt" (*Ibid.*: 113-114).

Wat ons klinisch bijblijft van Pessoa, naast het genot hem te lezen, is de idee dat daar waar in het verhaal over de eigen afkomst chaos heerst, de doodsdrift riskeert vrij spel te krijgen. En ten tweede dat het benoemen van die chaos noodzakelijk is, maar niet voldoende. Inschrijven is meer dan benoemen.

Daar waar afkomst en chaos elkaar ontmoeten, vinden we vaak een moeder terug, een lijkleke moeder. "En in elkaar gedoken, nietig, menselijk, alleen met mezelf in het weinige donker dat mij nog rest, ween ik, jawel, ween ik van eenzaamheid en leven, en mijn verdriet zo zinloos als een wagen zonder wielen ligt dood naast de werkelijkheid tussen de drek van de verlatenheid. Ik ween om alles, om het verlies van de schoot waarop ik zat, de dood van de hand die men mij reikte, de armen die mij ik weet niet hoe omhelsden, de schouder waartegen ik nooit kon leunen" (*Ibid.*: 128). Pessoa noemt dit verlies heel treffend "hetgeen vergeten werd in mij" (*Ibid.*: 128). Op basis van deze citaten kom ik tot een eerste hypothese: daar waar een werkzame afwezigheid voor lijden zorgt, daar waar iets in een mens wordt vergeten en zich met

een terugwerkende kracht – in twee betekenissen – laat gelden, daar heerst in het verhaal over de afkomst chaos, daar heerst op de plaats van de moeder een leegte.

Bij mijn weten is er geen andere theorie dan de psychoanalyse die juist daarvoor woorden heeft weten te vinden en er bijgevolg ook aandacht voor heeft in zijn praktijk. Meer nog dan in het opheffen van de verdringing, ligt in het afboorden van dat reële, in het inschrijven van de doodsdrijf, de uniciteit van de psychoanalyse als klinische praktijk.

Ik ben begonnen bij de these van Maud Mannoni dat de analyticus tweetalig moet zijn, dat hij de theorie moet weten te vertalen in zijn moedertaal. Het blijkt echter aartsmoeilijk te zijn om het reële, dat ik vandaag lees als een theoretisch synoniem voor de doodsdrijf, te vertalen in één woord uit de moedertaal. Voorlopig houd ik het bij de moeder van de onveranderlijkheid. Ik neem dit probleem van vertaling van de doodsdrijf letterlijk: daar waar we geconfronteerd worden met de manifestaties van de doodsdrijf, daar waar iemand zich onvermogen voelt zich in te schrijven in een sociale band, daar waar iemand elk beetje band dat zich ontplooit na verloop van tijd blind weer vernietigt, daar schort iets aan de moedertaal. Zo ontvalt het ook Pessoa, die zich nooit verloren heeft in een psychologiserende verklaring van het eigen lijden, maar hier en daar de deur laat openstaan. Hoewel hij probeerde zich te verweren tegen de onmacht in het leven te staan door zich te houden bij de waarneming van het hier en nu, duikt af en toe een flard op over vroeger. Schrijvers die zichzelf kapot schrijven, blijken met een onveranderlijke regelmaat bij een moeder uit te komen. "Ik heb de sleutel voor de deur van mijn thema. Ik beschrijf en beween mijn verloren kinderjaren" (*Ibid.*: 342). En wat hij beweent en terugzoekt in zijn waarneming van het hier en nu is het moederlijke, "het alledaagse is moederlijk" schrijft hij (*ibid.*: 85). Het alledaagse – en dus ook het moederlijke – is zowel datgene wat hij verafschuwt als datgene waar hij in woorden bij moet blijven. Moederlijk of moederlijk?

We hernemen met hernieuwde woorden. Daar waar in het verhaal over de afkomst chaos heerst en er gaten vallen in de moedertaal, valt gerechtigd te denken aan een moederlijk. Geen lijk in de letterlijke betekenis van het woord, ik denk eerder aan een doodsheid in de manier van aanwezig zijn, om wat voor reden ook. Een doodsheid die zich via het gat in de moedertaal doorzet naar het kind en iets van droogte nalaat in het hart van het leven.

"Ik weet niet of het met droefenis is, maar ik erken de menselijke droogte van mijn hart. Voor mij is een adjectief meer waard dan een werkelijk wenen van de ziel. [...]

Maar soms ben ik anders en heb ik tranen, hete tranen, tranen als van hen die geen moeder hebben en haar nooit hebben gekend; en mijn ogen, die branden van die dode tranen, branden in mijn hart.

Ik kan me mijn moeder niet herinneren. Zij overleed toen ik een jaar was. Al wat er aan verstrooidheid en hardheid schuilt in mijn sensibele, komt van de afwezigheid van die warmte en het zinloze heimwee naar de kussen die ik me niet herinner. Ik ben onecht. Ik ben altijd ontwaakt tegen andere borsten, gewiegd langs een omweg. [...]

Misschien wordt mijn ongevoeligheid voor een groot deel bepaald door de weemoed geen zoon te zijn. Degene die mij als kind tegen het gezicht drukte, kon mij niet aan het hart drukken. Zij was ver weg, in een graf – zij die mij had toebehoord zo het noodlot had gewild dat zij mij toebehoorde.

Later vertelde men mij dat mijn moeder mooi was, en men zegt dat ik, toen men mij dat vertelde, niets zei. Ik was al volgroeid van lichaam en ziel, maar begreep niets van emoties, en praten was nog geen overschrijven van andere, moeilijk voorstelbare bladzijden.

Mijn vader, die ver weg woonde, pleegde zelfmoord toen ik drie was en ik heb hem nooit gekend. Ik weet nu nog niet waarom hij ver weg woonde. Ik heb er nooit om gegeven het te weten. Ik herinner me het bericht van zijn dood als een grote ernst bij de eerste maaltijden erna. Ze keken, herinner ik me, af en toe naar mij. En ik keek halfbegrijpend terug. Daarna at ik netter, want misschien keken ze zonder dat ik het zag nog steeds naar mij" (*Ibid.*: 166-167).

Wat Bernardo Soares hier neerschrijft over zijn moeder is naar de biografische waarheid van Pessoa een leugen. Hij werd in 1888 geboren in Lissabon, zijn vader sterft vijf jaar later aan tbc. Zijn moeder hertrouwt met een commandant die wordt benoemd tot Portugees consul in Zuid-Afrika, waarheen het gezin vertrekt wanneer Pessoa acht jaar oud is. In 1905, op 17-jarige leeftijd, keert hij alleen terug naar Lissabon. Drie jaar later wordt hij freelance handelscorrespondent voor de rest van zijn leven. Hij is dan twintig, zijn biografie valt vanaf dat moment volledig samen met zijn bibliografie (Willemsen in Pessoa, 2001: 222-224). Het is dus niet de biografische dood van zijn moeder waarover hij spreekt, maar de doorheen zijn schrijven vorm gekregen subjectieve ervaring van haar.

Het is de kleine jongen Pessoa die vandaag naar school gaat en die daar hoogstens als toeschouwer kan aanwezig zijn. Wanneer de toeschouwer rustig is, wordt hij gedoogd. Intussen vergeet iets in hem zelfs te leren lezen en schrijven, hij vergooit jaren door ze te laten voorbijgaan. De kinderen die ik verdicht heb onder de naam Pessoa – ze zwerfen rond in het type 3 onderwijs, de bijzondere jeugdzorg, de kinderspsychiatrie – lijden stilzwijgend, hoe brutaal of provocerend ze ook uit de hoek kunnen komen. Ze lijden aan een anonimiteit bij de moeder, ze lijden aan een relationele doodsheid. Ze lijden aan de afwezigheid in haar aanwezigheid of juist aan haar aanwezigheid door afwezigheid. Ze horen het verhaal niet dat daarachter zwijgt. Ze voelen het wel, ze leven het ook uit maar ze horen het niet. Ze horen niet dat ze bedoeld waren om geaborteerd te worden, ze horen niet dat de moeder zwijgt omdat ze niets mag vertellen over de zelfmoord van een vader, over de gewelddadigheden die vader in de gevangenis gebracht hebben, ze horen niets over het verlangen waarmee ze geadopteerd werden omdat de moeder elke dag vreest en hoopt dat de dochter die ze ooit heeft afgestaan terug aan haar deur zal staan en dat ze deze nooit zal kunnen uitleggen waarom ze haar heeft weggedaan en daarna een vreemd kind in huis heeft gehaald, ze horen van hun vader niet waarom moeder het gezin verlaten heeft en nooit meer iets van zich heeft laten horen, ze horen niet hoe het komt dat hen wekenlang wordt voorgelogen dat moeder hen die vrijdag wel zal komen halen, altijd weer de volgende vrijdag tot ze niets meer horen en niets meer vragen, ze horen van moeder niet hoe deze op een dag haar man aantrof in bed met haar eigen moeder en zichzelf in de psychiatrie terugvond. Het kleine kind Pessoa gaat elke dag naar school maar hoort de woorden niet waarmee het zich zou kunnen losmaken. Een verhaal van Pessoa dat dateert uit zijn adolescentenjaren loopt op deze wijze treffend naar zijn einde: "Mama, één ding... Ik heb gehoord dat sommige herinneringen van de moeder kunnen worden overgedragen op de kinderen" (Pessoa, 2000: 28). Maar er komt niet altijd een antwoord en de leegte gaapt, verwekt slaap in het leven.

Maud Mannoni vertaalt het gevoel van leegte als de onmogelijkheid om de moeder te denken (Mannoni, 1998: 101). Ze doet dit niet toevallig in haar allerlaatste boek *Elles ne savent pas ce qu'elles disent*, niet toevallig omdat ook dat boek handelt over het schrijven, in het bijzonder dat van Virginia Woolf. Ze volgt er Winnicott in zijn stelling dat wanneer het spel en het moederlijke tegenspel ontbroken hebben, er een *ondenkbare wanhoop* kan ontstaan. Bijvoorbeeld omdat de moeder zich

volledig opgesloten voelt in de slavernij van het moeten. Het kan gaan om een fantastische moeder – *dixit* Virginia Woolf – maar verpletterd onder de familiale plicht. Een moeder waarvan ze zich niet kan herinneren er ooit meer dan een paar minuten mee alleen te zijn geweest (*Ibid.*: 32-33). Net zoals Pessoa heeft Virginia Woolf geschreven, Pessoa heeft zich kapot gedronken, Virginia Woolf heeft zich verdronken. "Wanneer de rouwarbeid zich niet weet te vervullen, laat zij het subject geen andere keuze dan de geliefde persoon opnieuw te vervoegen in de dood. Daar vindt het de waarheid van datgene wat de woorden onmachtig waren te zeggen" (*Ibid.*: 111).

De kleine Pessoa is initieel zonder woorden gebleven waardoor, voorbij de onmogelijkheid met woorden alles te zeggen, de woorden onmachtig waren ook maar iets te zeggen. Hij weet zich niet los te maken van een zuigend gat in de moedertaal, blijft steken in de modder van de onveranderlijkheid, hij wacht. Misschien dat hij later met zijn eigen *boek der rusteloosheid* de leegte weet af te boorden, dat hij de rouw weet door te werken over de hoop, voorlopig gaat hij elke dag naar school. En het is daar dat ik werk. Wanneer en hoe ik maar kan probeer ik zijn moedertaal, zijn moeder als verhaal mee in ons werk te trekken, omdat het een stuk van het automutileren, van het ageren in zich zou weten op te nemen.

Wanneer de sporen naar dat verhaal bestaan, hoe gebrekkig soms ook, dan beschouw ik het als een plicht om die zover mogelijk te volgen, zelfs als dat soms betekent om zich niet te houden aan de onwil van een moeder om haar kind in een verhaal in te schrijven, hoewel het bestaat. Therapie met deze kinderen veronderstelt dat men er alles aan doet om de ouders in het taalbad te trekken, het veronderstelt echter gezinszins dat men voor alles de toelating van de ouders nodig heeft.

Strikter binnen de overdracht heb ik de indruk dat deze kinderen hun vraag heel lijfelijk stellen, en zich letterlijk proberen construeren door middel van het gaan en komen, door herhaaldelijk te vertrekken – soms binnen één sessie – en vrijwel altijd weer terug te komen, dat dit heen en weer gaan een eerste vorm van schrijven is. Veeleer dan een strak kader van vaste regels en afspraken, hebben zij baat bij een omgeving die hun gaan en komen toelaat betekenis te krijgen. Zeker daar waar het verhaal teloor is gegaan of waar de muur der ouders vastbesloten opgetrokken blijft, is een institutionele werking noodzakelijk, één die zorgt voor een verschil tussen binnen en buiten, die een drager kan zijn voor het circuleren van de kinderen. Een context die hen toelaat te verdwijnen en terug te komen, die de leegte niet achtervolgt maar een plaats

biedt waar ze tot rust kan komen, waar ze zich kan omboorden met een langzame constructie.

Working and the Death Drive: On Literature and Children with Behavior Disorder

Summary: With reference to Mannoni (1979), it is argued that the clinical practitioner must, based on his own experience, continuously "retranslate" his theoretical language into his mother tongue. As an example, this paper focusses on how the author retranslates the Freudian notion of the death drive and Lacan's category of the real, based on his educational and therapeutic work with children with behavior disorder. It is argued that these theoretical conceptions cover something that is not there but that nevertheless is operative. What is one to do when confronted with something that is not there but nevertheless is operative? The answer proposed is that one has to inscribe the subject in the sexual relation through the act of writing. This directive is illustrated via clinical work with children suffering from a psychically "silent" mother and is argued through a revisiting of the work of Fernando Pessoa.

Key words: Behavior Disorder, Fernando Pessoa, Literature, Theory, Fiction, Death Drive, The Real, Writing.

Bibliografie

- M. Mannoni (1979), *La théorie comme fiction*. Paris, Éditions du Seuil.
 M. Mannoni (1998), *Elles ne savent pas ce qu'elles disent*, Paris, Denoël.
 F. Pessoa (1990), *Het boek der rusteloosheid door Bernardo Soares*, Amsterdam-Antwerpen, De Arbeiderspers.
 F. Pessoa (1995), *Mijn droom is van mij. Brieven, dagboeken, beschouwingen*, Amsterdam-Antwerpen, De Arbeiderspers.
 F. Pessoa (2000), *Het uur van de duivel*, Amsterdam-Antwerpen, De Arbeiderspers.
 F. Pessoa (2001), *Gedichten*, Amsterdam-Antwerpen, De Arbeiderspers.